

تاریخ و فرهنگ اسلامی

نقاره‌نوازی و نقاره‌خانه در ایران و جهان

عظمت و شکوه حرم امام رضا علیه السلام و یادگار آیینی قدیمی است که قرن‌ها قبل از رواج در اماکن متبرکه رضوی، در ایران و دیگر کشورها متداول بوده است. بنابراین تحقیق و بررسی در مورد تاریخچه این آیین کهن، مستلزم شناخت و مطالعه پیشینه و قدمت نقاره‌نوازی و نقاره‌خانه در ایران و جهان است.

نقاره در فارسی به نوعی ساز کوبی متشکل از دو طبل کوچک متصل به هم اطلاق می‌گردد که توسط نقاره‌چی و به وسیله دو چوب که بر طبل نواخته می‌شود به صدا درمی‌آید^۱. و نقاره‌خانه در اصطلاح به محل یا برجی گفته می‌شود که هر

محمد رضا قصبایان

بنیاد پژوهش‌های اسلامی - گروه جغرافیا و نجوم

مراسم نقاره‌نوازی که اکنون در مشهد برگزار می‌شود، آیینی است پسندیده و به یادماندنی و نمادی است مورد احترام که معرّف اعتبار،

۱ - ناظم الاطباء، آندراج؛ فرهنگ فارسی معین، ذیل ماده نقاره و نقاره‌خانه.

نمایی از نقاره‌خانه در صحن انقلاب

مه نقاره‌چی من به شهر شهرت اوست
گذشت نوبت خوبان عصر و نوبت اوست
نقاره‌نوازی در ایران و جهان از قدمت بسیار
برخوردار می‌باشد و سابقه استفاده از دو ابزار
مهم در نقاره‌کوبی، یعنی طبل و کرنا در شکل
اولیه به عهد باستان می‌رسد که در جنگ

۱ - لغتنامه دهخدا، مصاحب، ذیل ماده.

۲ - محمد بن هندوشاه نخجوانی، دستور الکاتب فی تعیین
المراتب، به سعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی
علیزاده، جزء اول از جلد یکم، ص ۱۷۳.

بامداد و شام، نقاره‌چیان در آنجا به نواختن طبل
و دهل و کوس و کرنا، به نوبت‌نوازی اشتغال
دارند^۱.

در بعضی از فرهنگها به زمان نقاره‌نوازی و به
طور مجاز به نقاره، نوبت و به نقاره‌چی،
نوبت‌نواز گفته می‌شود و در گذشته‌های دور
بیشتر اصطلاح نوبت‌نوازی و از آن پس تا قرن
دهم هجری هر دو کلمه و از آن به بعد واژه
نقاره‌کوبی به تنهایی در متون فارسی مصطلح
بوده است^۲.

و مناسبت‌های دیگر مرسوم بوده است، چنان که در هزاره چهارم قبل از میلاد از طبل پایه‌دار لی‌لیس در بین‌النهرین و از طبل باریکی به نام بلخ (که به خدای آ نسبت می‌دادند) در مراسم مذهبی استفاده می‌شده و در عهد سرایش ودایی (۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ ق.م) تبتی‌های مغولی نژاد و همچنین طبل تنه درختی غول‌آسا در آسام متداول بوده است.^۱

آیین نواختن کوس و دهل و کرنا و شیپور که به تدریج شکل خاصی از آن در ایران باستان، نقاره‌کوبی نام گرفته است و از ایران به کشورهای دیگر راه یافته، از گذشته‌های دور در سرزمین‌های مختلف و در سفر و حضر، جنگ و صلح و شادمانی و عزارایج بوده است؛ استفاده از طبل و کرنا و شیپور در جنگها بیشتر به منظور اطلاع‌رسانی و اعلام خبر ورود سپاه به یک سرزمین یا تشویق سربازان در جنگ یا برچیدن اردوگاهها و سان نظامی و یا رویدادهای بزرگ نظامی همچون فتح و پیروزی و اعلان جنگ مرسوم بوده و در زمان صلح و آرامش بیشتر در جشنها و اعیاد ملی و مذهبی یا مراسم سوگواری و تشریفات درباری، مانند جلوس پادشاه بر تخت سلطنت، اعلام خبر ورود به شهر، تاجگذاری یا موارد دیگر از قبیل ولادت و مرگ شاهان و شاهزادگان و دیگر مراسم مهم اجتماعی و هنگام طلوع و غروب خورشید نواخته می‌شده است.

این آیین در شرق از قدمت بیشتری برخوردار

است. (د. بریتانیکا) و رومیان و یونانیان استفاده از این ابزار را در جنگ از شرقیها آموخته و مورد توجه قرار داده‌اند. سرهنری پل آن را یک روش بسیار کهن مردم آسیا می‌داند و معتقد است که این واژه پس از جنگهای صلیبی وارد زبانهای اروپایی شده و رایج گردیده^۲، مارکوپولو به نواختن نقاره به معنای آغاز جنگ توسط ایرانیان اشاره دارد^۳ و کریستن سن نیز می‌نویسد که مردم ایران در جنگهای بالای دیوار مقدمه به وسیله بوق و شیپور محصوران را از حمله دشمن آگاه می‌کنند.^۴

مستندات تاریخی از قبیل نوشته‌های متون قدیمی، گزارشهای سفرنامه‌نویسان، وجود مکانهایی با نام نقاره، نقاره‌خانه، نقاره‌چی محلّه، نقاره خوان، نقاره‌کوب، نقاره ناوکش و... در فرهنگ آبادهای ایران^۵، و مزار پیر نقاره‌خانه در

۱ - الک رابرتسون - دنیس واستیونس، تاریخ جامع موسیقی، ترجمه بهزاد باشی، ص ۲۷، ۲۴، ۴۹، ۱۳۲ و ۱۴۷.

۲ - محمد رضا بخشی، «نقاره و نقاره‌نوازی»، ماهنامه زائر، ویژه‌نامه قدس، بهمن ۱۳۷۱، ص ۳۰-۲۸.

۳ - همان.

۴ - آرتور کریستن سن، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، ج ۱، ص ۳۰۳.

۵ - پاپلی یزدی، فرهنگ آبادهای ایران، ص ۵۶۴ (در ساری، مغان، بیجار، باخرز، قوچان، اسلام‌آباد و خرم‌آباد).

نزدیکی خواف^۱، تپه نقاره‌خانه در گناباد^۲، برج کوچک نقاره‌خانه در بالای کوهسار تقی‌آباد ساری^۳ و... و ابزارهای نوبت‌نوازی عهد هخامنشی در موزه تخت جمشید و سنگ‌نگاره‌های طاق بستان کرمانشاه که جلوه‌ای از نوبت‌نوازی را به نمایش می‌گذارد و همچنین وجود اصطلاحات مربوط به نقاره‌نوازی در اشعار شعرای قدیم و جدید و وجود بعضی دیگر از واژه‌ها در فرهنگهای لغت، مانند اسب نقاره، شتر نقاره و فیل نقاره، مؤید قدمت این آیین در سرزمین ایران است. در باره سابقه نقاره و نقاره‌نوازی در ایران نظریات مختلفی وجود دارد. بعضی همچون نظامی آن را به عصر پیشدادیان نسبت داده می‌گویند:

چاربالش نهاد چون خورشید

پنج نوبت‌نواخت چون جمشید
 و در بعضی از منابع، برگزاری این آیین به اسکندر نسبت داده شده و نوشته‌اند^۴:

چو بنیاد نوبت سکندر نهاد

سراز وی بدو پنج منجر نهاد
 در اشعار حکیم ابوالقاسم فردوسی نیز استفاده از ابزار نقاره‌کوبی به عنوان موسیقی رزمی مورد اشاره است^۵:

ز نالیدن کوس با کرنای

همی آسمان اندر آمد به جای
 برآمد زایران سپه بوق و کوس
 برون رفت بهرام و گرگین و طوس

برفتند چون بادگردان ز جای
 خروش آمد و ناله کرّ و نای
 نقاره‌نوازی از عهد باستان در پایتخت
 و شهرهای مهم ایران مرسوم بوده و همه‌روزه
 پیش از طلوع و غروب آفتاب با نوبت‌نوازی
 خورشید را بدرقه و استقبال می‌کردند^۶. ویلیامز
 جکسن نقاره‌کوبی در وقت غروب آفتاب را
 یادگار دوران کهن آفتاب‌پرستی می‌داند^۷ و مادام
 ژان دیولافوا می‌نویسد که نقاره‌چیان با آن کرنای
 بلند قبل از طلوع آفتاب و بعد از خروج آن در
 بالای عمارت نقاره‌خانه و به رسم نیاکان باستانی
 خود به آفتاب که بزرگ‌ترین نماینده قوای
 طبیعت است سلام می‌دهند^۸.

آخشام زدن به معنای نقاره شامگاه، یادآور
 این مراسم باستانی است و هنوز لفظ آخشام به
 معنای عصر و نزدیک غروب در زبان آذری

- ۱- ابراهیم زنگنه، رجال و مشاهیر شرق خراسان، ص ۲۱۹.
- ۲- حسین مجتبوی، جغرافیای تاریخی گناباد، ص ۴۴.
- ۳- فرهنگ معین، ذیل ماده.
- ۴- علی مؤتمن، تاریخ آستان قدس، ص ۲۲۷.
- ۵- ابوالقاسم فردوسی، شاهنامه، ص ۷۶۷-۳۳۹ و ۸۱۱.
- ۶- سید علی اصغر شریعت‌زاده، مجله هنر و مردم، ش ۱۶۵ و ۱۶۶، ۱۳۵۵ش، ص ۸۳.
- ۷- ویلیامز جکسن، سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال)، ترجمه منوچهر امیری، ص ۱۲۳.
- ۸- مادام ژان دیولافوا، ایران و کلدان شوش، ترجمه علی محمد فره‌وشی، به کوشش دکتر بهرام فره‌وشی، ص ۳۱۰.

مصطلح است.^۱

در ایران پس از اسلام، آیین نقاره‌نوازی به اقتباس از گذشتگان در عهد خلفا و پس از آن در دوران سلسله‌های ایرانی مرسوم گردید، چنان که نظامی گوید:

چار علم رکن مسلمانی است

پنج دعا نوبت سلطانی است^۲

به نوشته جرجی زیدان عربهای جاهل جز طبل نمی‌شناختند و نواختن شیپور و کرنا مرسوم نبود.^۳ و در جنگ احد زنان مشرک در جلو صف دایره و طبل می‌زدند.^۴ اما به تدریج مسلمانان کرنا و شیپور را مورد استفاده قرار دادند. آدم متز می‌نویسد در جشن سالروز رهایی یوسف از زندان، مصریان با طبل و شیپور از تجار خارجی گرفته در خورجین می‌ریختند. و در جشن ۱۸ ذیحجه سال ۳۵۲ق، شیعیان بغداد به فرمان عضد الدوله در مراسم یادبود غدیر خم چادرها برافروخته، شب را در مجلس شرطه آتش‌افروزی کردند و طبل و شیپور نواختند.^۵

ظاهراً پس از آل بویه نوبت‌زنی در بین خلفای اسلام مرسوم شد و به نوشته ابوالحسن هلالی، در بغداد ابتدا برای خلفا و سپس برای ولیعهدان و امرای سپاه نیز در اوقات سه‌گانه نماز نوبت زده شد و به تدریج خلفا این رسم را چهره‌ای مذهبی داده برای اعلام وقت نماز و افطار و سحر استفاده کردند.^۶

در قرنهای اولیه اسلامی، نقاره‌نوازی در دستگاه امیران و حاکمان ایرانی مرسوم بوده،

بانگ کوس و نقاره در نزدیکی سرای پادشاهی و دارالحکومه در اوقات معینی صبح و شام شنیده می‌شد. (ناظم الاطباء) نقاره‌زنی در نقاره‌خانه، نوبت شاهی به‌شمار می‌رفته است (فرهنگ معین) و نقاره‌خانه اختصاص به پایتخت حکومت داشت و اولین نشانه تغییر حکومت، تصرف نقاره‌خانه بود.^۷

در قرن پنجم نقاره‌نوازی در ایران مرسوم بوده است، چنان که سنایی غزنوی گوید:

خود همه عالم نفیری نیست پیش نیک و بد
چیست این چندین نقاره، نقرکی بهر نفیر
دفعات نوبت‌نوازی در دورانهای مختلف، متفاوت بوده و به قولی در زمان اسکندر سه نوبت و بعد چهار نوبت و در زمان سلطان سنجر پنج نوبت شده است.^۸

در قرن هفتم نقاره‌نوازی در ایران معمول بوده

۱ - محمد رضا بخشی، «نقاره و نقاره‌نوازی»، نشریه زائر، ص ۳۰.

۲ - نظامی.

۳ - جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهر کلام، ص ۱۴۱.

۴ - محمد بن عمر واقدی، مغازی، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، ص ۱۶۲.

۵ - آدم متز، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ترجمه علی ذکاتوی قراقرلو، ج ۱، ص ۱۶۲، ج ۲، ص ۸۷.

۶ - ابوالحسن هلالی، رسوم دار الخلافه.

۷ - عبدالله مستوفی، شرح زندگانی من، ج ۱، ص ۵۶۲.

۸ - علی مؤتمن، تاریخ آستان قدس، ص ۲۲۷.

است، چنان که مولوی در اشاره به این مراسم گوید:

سحر زندای خروس روحانی

ظفر رسد ز صدای نقاره بهرام^۱
مؤلف کتاب مشهد طوس مراسم نقاره‌نوازی در ایران را به عهد مغول نسبت داده می‌نویسد برای حکام چهار و پادشاهان پنج نوبت نواخته می‌شد.^۲ در قرنهای بعد نیز این آیین رایج بوده است. سیف فرغانی شاعر پارسی‌گوی و عارف نیمه دوم قرن هفتم و اوایل قرن هشتم سروده است:

بر در شهر دلم نقاره زد و گفت

کز پی سلطان حسن ملک بگیرم
در قرن نهم استفاده از طبل و شیپور در دربار پادشاهان مرسوم بوده، مؤلف زبدة التواریخ می‌نویسد:

«... به جهت تنظیم حکم پادشاه چتری آوردند و بر سر اطعام بداشتند... و در پای کوشک مجموع سازها با دهل و دمامه (طبل و شیپور) می‌زدند»^۳.

او در جای دیگر اضافه می‌کند که از روئینه خم (کوس و نقاره بزرگ) استفاده می‌گردید.^۴
بر آمد فغان از دم گاو دم

گورگا^۵ بغرید و روئینه خم
حافظ ابرو در خبری دیگر از وقایع سال ۸۰۹ق در مراجعت امیرزاده به یزد به اجرای مراسم نقاره‌نوازی اشاره دارد و می‌نویسد:

«... جمعی کثیر را در مقابل ایشان بازداشتند

و بفرمود تا نقاره و برغو (شاخ حیوان میان تهی) می‌زدند و...»^۶.

فضل‌الله خنجی نیز که نوشته‌هایش درباره نقاره‌نوازی، اولین و قدیم‌ترین خبر درباره سابقه نقاره‌نوازی در مشهد است به رواج این مراسم در این دوران اشاره دارد.^۷ شعرای این دوره همچون جامی نیز از این مراسم سخن گفته‌اند:

چنان بلند شد آهنگ ما که نشناسد

که این نفیر شب است یا نقاره صبح^۸
در عهد صفویه استفاده از نقاره در پایتخت معمول و به تدریج در شهرهای بزرگ رایج گردیده و در جشنهای پیروزی و تاجگذاری و ولادت شاهان و شاهزادگان و خلعت‌پوشی امیران و...، مراسم نقاره‌زنی اجرا می‌گردید. مؤلف عالم آرای عباسی با ذکر واقعه تولد شاه

۱- مولوی، مثنوی معنوی، ش ۱۷۳۴.

۲- کاظم امام، مشهد طوس، ص ۴۸۰.

۳- حافظ ابرو، زبدة التواریخ، مقدمه و تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، ص ۳۷۲ و ۸۵۴.

۴- همان، ج ۱، ص ۱۷۰.

۵- گورگاه (گورگه) طبلی یک‌رویه مانند دیگ و یا کاسه‌ای بزرگ که پوست بر آن کشیده باشند (فرهنگ اصطلاحات دیوانی). توضیح اینکه یکی از طبلهای مورد استفاده در نقاره آستان قدس رضوی، طبل‌گاه بر گاه یا (گورگه) است.

۶- حافظ ابرو، زبدة التواریخ، ج ۱، ص ۱۸۱.

۷- فضل‌الله خنجی، مهمان نامه بخارا، ص ۳۳۹.

۸- جامی، دیوان، ص ۲۵۹.

عبّاس اول از برگزاری این مراسم در اطراف وجوانب کشور خبر داده است.^۱ شاردن می‌نویسد در بالای سر در مدخل بازارشاه اصفهان دو ایوان سرپوشیده بزرگ وجود دارد که محل نواختن ادوات موسیقی است و به آن نقاره‌خانه می‌گویند و هر روز به هنگام برآمدن و غروب خورشید در آنجا سرنا و دهل و طبل می‌نوازند.^۲

اصطلاح رایج شادیانه در متون عهد صفویه، مؤید آن است که علاوه بر مراسم شاهانه و قبل از طلوع و غروب خورشید، نقاره‌نوازی در جشنها و سرور به‌ویژه ازدواج مرسوم بوده است، چنان که محمّد هاشم آصف به نقاره‌کوبی در جشن عروسی هزار دختر در دوران صفوی اشاره دارد.^۳

نگارنده بدایع الوقایع نیز در خبر برگزاری این آیین در اواخر قرن دهم قمری می‌نویسد:

«... القصه، آن شب از این نوع حکایات بسیار گذشت تا به وقت نقاره (نقاره سحر) نشسته بود و میادین حکایت می‌پیمودند».^۴

از جمله دیگر مناسبت‌های نقاره‌کوبی در این دوران، تعیین حاکم جدید در شهر و پسرزایی بوده است.

به نوشته بهبهانی در مشهد دو نوع نقاره نواخته می‌شد؛ یعنی در ابتدای شب نقاره حضرت و سپس مراسم نقاره سلطانی اجرا می‌شده است.^۵

ظاهراً کاربرد نقاره که تا قرن نهم منحصر به مناسبت‌های مذهبی و ملی بوده است در دوران

صفویه و افشاریه از تنوع بیشتری برخوردار شده و به نوشته مؤلف عالم آرای نادری در مراسم استقبال و خوش‌آمدگویی از سعادت خان نیشابوری و در لشکرکشیها و برای رم دادن مرغان وحشی (در حمله گرجستان) و ترغیب سپاه در تهاجمات (لشکرکشی به قندهار و هند) و هم‌نوایی و شادباش در فتوحات (فتح پیشاور) مورد استفاده قرار گرفته است.^۶ اما به نوشته میرزا مهدی استرآبادی در سوگواری و ماتم نقاره نواخته نمی‌شد، چنان که می‌نویسد از اجرای مراسم شادیانه در ۱۱۴۳ق به دلیل ماتم ناشی از جنگ با افغانه به دستور نادرشاه ممانعت می‌شود.^۷

۱ - اسکندریبگ ترکمان، عالم آرای عباسی، تصحیح شاهروزی، ص ۳۵۹.

۲ - شاردن، سفرنامه، ترجمه اقبال یغمایی، ج ۴، ص ۱۴۲۸.

۳ - محمّد هاشم آصف (رستم الحکماء)، رستم التواریخ، به اهتمام عزیزالله عزیززاده، ص ۶۱.

۴ - زین العابدین محمود واصفی، بدایع الوقایع، تصحیح الکساندر بلدروف، ج ۲، ص ۲۲۷.

۵ - آقا احمدبن محمّد علی بهبهانی، مرآت الاحوال، جهان نما، تصحیح علی دوانی، ص ۲۲۲.

۶ - محمّد کاظم مروی وزیر مرد، عالم آرای نادری، تصحیح دکتر محمّد امین ریاحی، ج ۱، ص ۵۴۶، ۶۴۴، ۷۰۷ و ۷۱۱.

۷ - میرزا مهدی استرآبادی، جهانگشای نادری، به کوشش سید عبدالله انوری، ص ۱۴۰.

نقاره‌نوازی در دوران زندیه وقاجاریه گسترش بیشتری یافت و علاوه بر مناسبت‌های رایج، موارد و مناسبت‌های تازه‌ای همچون نقاره‌نوازی در مراسم اسب‌دوانی دربار^۱ و شترگردانی روز عید قربان و مراسم سلام در روزهای عید و اعلام قرق در شب بر مناسبت‌های قبلی افزوده شد^۲ که در منابع مختلف عهد قاجار به‌ویژه گزارش‌های سفرنامه‌نویسان مطالب فراوانی در این باره به چشم می‌خورد.

دکتر هنریش بروگش از وجود نقاره در سر در دروازه ارگ خبر داده است^۳ و ساموئل گرین می‌نویسد که در این شاه‌نشین مراسم نقاره‌نوازی اجرا می‌شد^۴ و جکسن ضمن تأیید این گزارش به برگزاری این مراسم در تهران و مشهد و شهرهای بزرگ اشاره می‌کند^۵. اوژن اوبن در توصیف نحوه اجرای مراسم نقاره‌نوازی می‌نویسد یکصد تن از نقاره‌چیان در لباس‌های مبدل سرخ و در چهار جوخه به ترتیب نی‌لیک، طبل و تنبور می‌نوازند^۶. پولاک که تعداد نقاره‌چیان را چهل تن یاد می‌کند، می‌نویسد که در مراسم خاص نوروز و هم‌زمان ۱۲۰ گلوله توپ نیز شلیک می‌شود^۷. کرزن نیز شرح می‌دهد که مهم‌ترین مراسم نقاره‌نوازی عهد قاجاریه در برج مخصوص اقامتگاه شاهی و در پایتخت اجرا می‌شود^۸.

به دلیل گسترش این آیین در دوره قاجاریه به تدریج بر تشریفات و تجملات مراسم نقاره‌نوازی افزوده شد. ناصر نجمی می‌نویسد

نقاره‌چیان ارگ با کلاهی از پوست سیاه و سرخ که یراق‌دوزی شده نیم تنه و شلوارهای سرخ که سر و دست و یقه و نیم‌تنه از پوست سیاه و دکمه‌های برنجی شیر و خورشید تزیین شده سه نوبت طبل می‌نواختند و شبها در بالای دروازه و قراولخانه‌ها طبل پرچین و رچین می‌زدند تا پیشه‌وران بساط خود را جمع کنند^۹.

به نوشته اعتماد السلطنه در عهد ناصری در تهران و بیشتر شهرهای بزرگ ایران، همچون تبریز، مشهد، اصفهان، شیراز، هرات و قزوین نقاره‌نوازی مرسوم بوده است، اما در ایام

۱ - سهام الدوله بجنوردی، سفرنامه، به کوشش قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، ص ۱۲۷.

۲ - نشریه زائر، ش ۶، ص ۱۲.

۳ - هنریش بروگش، سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه کردبچه، ص ۱۷۷.

۴ - ساموئل گرین - سرینجامین، ایران و ایرانیان، به اهتمام رحیم‌زاده ملک، ص ۱۱۶.

۵ - ویلیامز جکسن و ابراهیم، سفرنامه، ترجمه منوچهر امیری - فریدون بدره‌ای، ص ۱۲۳.

۶ - اوژن اوبن، ایران امروز، ترجمه علی اصغر سیدی، ص ۲۴۸.

۷ - یاکوب ادوارد پولاک، سفرنامه (ایران و ایرانیان)، ترجمه کیکاوس جهانگیری، ص ۲۶۰.

۸ - جرج کرزن، قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، ص ۲۳۰.

۹ - ناصر نجمی، ایران قدیم و تهران قدیم، ص ۲۴۱؛ یادداشت‌هایی از زندگی خصوصی ناصرالدین شاه، ص ۲۵۰.

سوگواری و عزا مراسم اجرا نمی‌گردید.^۱

میانۀ از جمله تاجیکستان و ازبکستان نیز در مراسم استقبال رسمی از میهمانان از گروه نقاره‌چیان استفاده می‌شود که به تناسب اهمیت مراسم، تعداد کرنا نوازان و دف‌داران متفاوت است و معمولاً حداقل دو کرنا نواز و دف‌نواز با همان کرنا های قدیمی که حدود ۱/۲۰ متر طول دارد به اجرای مراسم می‌پردازند^۴ و هنوز این سنت کهن رازنده نگه داشته‌اند.

پیشینه نقاره‌نوازی و نقاره‌خانه

در آستان قدس رضوی

اگر چه از زمان دقیق و چگونگی پیدایش رسم نقاره‌نوازی در آستان قدس رضوی اطلاع روشنی در دست نیست، اما رواج و دوام این سنت دیرینه ایرانی در اماکن متبرکه، مبین آن

از اواخر دوره ناصرالدین شاه با رواج آلات موسیقی اروپایی، به تدریج از اهمیت نقاره‌خانه‌ها کاسته شد و نقاره‌نوازی جنبه تجمل و تشریفات یافت و به جماعت جای نقاره‌چیان، اعضای کنسرت موسیقی نوازان در محافل جشن و سرور ظاهر شدند و کارایی نقاره و نقاره‌خانه به تدریج کاهش یافت و از تعداد نقاره‌چیان و ابزارهای نقاره‌نوازی کاسته شد و این سنت قدیمی به آهستگی رو به فراموشی گذاشت؛ اما چون تا اواخر عهد قاجاریه هنوز هم نقاره‌خانه مظهر اقتدار پادشاهی و اعلام حاکمیت به‌شمار می‌رفت در پایتخت نواخته می‌شد، چنان که به نوشته عبدالله مستوفی، پس از فتح تهران، رضاشاه با تصرف نقاره‌خانه و تغییر محل آن به سر در ارگ تهران، در عمل اقتدار خویش را نشان داد و نقاره‌خانه جدیدی در سر در باغ ملی (میدان مشق) بنا کرد.^۲ اما پس از آن در عهد پهلوی این آیین از رونق افتاد و فقط در مشهد و در نقاره‌خانه آستان قدس رضوی این رسم قدیمی با همان ابزار و شیوه همچنان اجرا می‌گردید.

با گذشت زمان و در اثر بی‌توجهی این سنت قدیمی در دوران پهلوی منسوخ شده از میان رفت و اکنون فقط در مشهد و در نقاره‌خانه حضرت امام رضا (علیه السلام) به طور رسمی و در مواقع معین و با همان سبک و سیاق قدیمی و به‌طور منظم و دائم نواخته می‌شود^۳ و در خارج از ایران، در بعضی از کشورهای آسیای

۱- اعتماد السلطنه، روزنامه خاطرات، مقدمه و فهارس

ایرج افشار، ص ۵۴.

۲- عبدالله مستوفی، شرح زندگانی من، ج ۱، ص ۵۶۲.

۳- در آستانه حضرت معصومه (س) در قم نیز در یک روز هفته و در اعیاد و برخی از مناسبت‌ها برگزار می‌شود و در حرم شاه‌چراغ شیراز نیز گاه به مناسبت مراسم نقاره‌نوازی اجرا می‌شود.

۴- با تشکر از جناب آقای دکتر هروی که عکسهایی را از مراسم نقاره‌کوبی در فرودگاه پنجکت تاجیکستان (مراسم استقبال از میهمانان هیأت علمی ایرانی که برای شرکت در جشن ۱۱۰۰ ساله سامانیان در تاریخ ۱۳۷۸/۶/۱۶ به تاجیکستان سفر نمودند) در اختیار نگارنده قرار دادند.

است که مسلمان ایرانی به همان سان که ذوق و هنر خویش را با شور ایمان در آمیخته و هنر معماری را در خدمت فرهنگ اسلامی و در قالب طرحهای بدیع در محراب، گنبد، مناره و... متجلی ساخته و معرفت عمیق دینی اش را در تزئین طاقها و ایوانها و مقرنس و معرق و مضرّس‌ها با خلق طرحهای اسلیمی و دیگر آمیزه‌های نوحاسته با عالی‌ترین جلوه به نمایش گذاشته است، با برقراری مراسم نقاره‌نوازی در بارگاه رضوی به این رسم تعظیم و تکریم، که ریشه در فرهنگ ایرانی دارد، رنگ اعتقادی داده و بدین گونه با حفظ آن به یکی دیگر از مظاهر هنر و فرهنگ مسلمان ایرانی تشخّص بخشیده و اینک با گذشت زمان و منسوخ شدن این آیین، نقاره‌نوازی به یادگار به عنوان نمادی محترم و پسندیده در حریم رضوی درآمده است.

آگاهی درباره این آیین از حدود قرن نهم هجری فراتر نمی‌رود و قدیم‌ترین خبر در این باره همان نوشته مؤلف مهمان‌نامه بخارا در اوایل قرن دهم هجری است که در گزارشی از سفر محمد خان شیبانی به حرم رضوی از وجود نقاره‌خانه و رسم نقاره‌نوازی در اماکن متبرکه رضوی خبر می‌دهد و می‌نویسد:

«... بر فوق بارگاه حضرت امام محلی که نقاره نوبت حضرت امام می‌زنند جماعت نقاره‌چیان اردویّه همایون و نفیرچیان ایستاده و مترصد آنکه چون مرکب همایون برسد نقاره کوبند و نفیر نوازند...»^۱

فضل‌الله خنجی بدون آنکه از پیشینه بنا و تشکیلات نقاره‌خانه و سابقه نقاره‌کوبی سخنی به میان آورد، به صراحت از وجود مکانی برای نقاره و نوبت‌نوازی در حرم مطهر (که قرار بوده نقاره‌چیان ارودی شاه در آنجا مراسم اجرا نمایند) یاد می‌کند. ضمن آنکه محتوای خبر مزبور از سابقه نقاره‌نوازی در حرم رضوی پیش از این تاریخ حکایت می‌کند. در خبر دیگری آمده است که بابرین بایسنغر در سال ۸۶۰ق که برای استشفافا به زیارت آمد در چهارباغ مشهد، زمستان را به سر برد و نقاره‌خانه خود را در باغ جنب صحن قرار داد و دستور داد در آنجا نوبت بزنند.^۲

بی‌خبری از علت و کیفیت برقراری این آیین پیش از قرن دهم نظریات مختلفی را در این باره مطرح ساخته که در بعضی، عنوان ولیعهدی امام رضا یا مقام معنوی سلطان خراسان یا پاسداری از عظمت بارگاه رضوی و مانند آن یا اعلام وقت آخر نماز و مراسم افطار و سحر ماه رمضان یا جشن و سرور و رویدادهای خاص از جمله عوامل برقراری آیین نقاره‌نوازی معرفی شده است. و به استناد شواهد تاریخی بعید نیست که نقاره‌نوازی نیز همانند دیگر مراسم رایج و آداب و ابزار خدمت در آستانه، از قبیل تعیین مأمورین خدمت و ایجاد مناصب اداری و خدماتی و برقراری نوبتهای پنج‌گانه کشیک و لباس مبدل

۱ - فضل‌الله خنجی، مهمان‌نامه بخارا، ص ۳۳۹.

۲ - حسن مظفری معارف، معارف رضویه، ص ۲۲۴.

خدام و لوازم خدمت مانند عصای درباری و تدوین آیین‌نامه‌ها و مراسم ویژه خطبه و صفه و تحویل کشیک و غبارروبی و غیره، ضرورت‌هایی بوده است که با هدف ارج‌گذاری به قداست بارگاه رضوی و خدمت و ایجاد رفاه زائران، اما متأثر از سبک و سیاق شیوه‌های اداری و اجرایی حکومت‌های وقت و در طول چندین قرن در تشکیلات اداری اماکن متبرکه رضوی پدید آمده و تغییر و تبدیل و نظام پذیرفته و باقی مانده است.

بعد از گزارش فضل‌الله خنجی، مهم‌ترین خیرها درباره نقاره‌خانه مربوط به عهد صفویه است. مؤلف عالم‌آرای عباسی می‌نویسد که نقاره‌خانه با چند طبال و شیپورچی تحت نظر مهتر نقاره‌خانه اداره می‌شود.^۱ در اسناد این دوران نیز میزان و نحوه پرداخت مواجب و نام بعضی از اعضای نقاره‌خانه از جمله درویش حاجی و غیاث‌الدین محمد طبال و میر محمد صادق، مهتر نقاره‌خانه در تاریخ‌های ۱۰۱۴، ۱۰۲۵ و ۱۰۸۵ق قابل ملاحظه است.^۲

در این دوران مشهد به عنوان مهم‌ترین شهر مذهبی ایران مورد توجه خاص شاهان صفوی بود^۳ و علاوه بر نقاره سلطانی، نقاره مخصوص حرم حضرت رضا علیه السلام نیز نواخته می‌شد^۴ و تا اواخر عهد صفویه این آیین رایج و در حال گسترش بود، چنان‌که مؤلف زبدة التواریخ از اجرای نقاره شادیانه در ۱۱۴۰ق خبر می‌دهد که به دستور نادر و جهت جلوس شاه طهماسب

دوم در مشهد صورت گرفته است.^۵ با ظهور دولت افشاریه و مرکزیت سیاسی شهر مشهد، آیین نقاره‌نوازی در آستان قدس از رونق بیشتری برخوردار شد و بجز ایام سوگواری مراسم نقاره شادیانه برگزار می‌شد، چنان‌که میرزا مهدی استرآبادی در ذکر وقایع سال ۱۱۴۳ق به ممانعت نادر از اجرای مراسم به علت ماتم و سوگواری مردم خبر داده است.^۶

در تدوین طومار علیشاهی در عهد افشاریه به تشکیلات نقاره‌خانه نیز توجهی خاص مبذول شده و ۱۳ نقاره‌چی با عنوان عمله شکوه و با موجب مقرر شده و از محل موقوفات خاص بودجه‌ای برای تأمین لوازم نقاره‌خانه، از قبیل چرم گاو جهت طبل و غیره اختصاص یافته است.^۷

نقاره‌نوازی در آستان رضوی در دوران

۱ - اسکندربیک ترکمان، عالم‌آرای عباسی.

۲ - اسنادش ۲۷۷۳۳-۱۴۰۱ق / ۲۸۲۵۰-۲۵۰۱ق / ۲۸۵۱۹-۲۸۵۱۹ق، مرکز اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.

۳ - محمد رضا قصابیان، تاریخ مشهد، مشهد، ص ۲۲۹.

۴ - بهبهانی، مرآت الاحوال...، ص ۲۲۲.

۵ - محمد حسن مستوفی، زبدة التواریخ، نسخه خطی، به نقل از: سالشمار وقایع مشهد، ص ۱۴۵-۱۴۴.

۶ - میرزا مهدی استرآبادی، جهانگشای نادری، ص ۱۴۰.

۷ - طومار علیشاهی، بازنویسی مرکز خراسان‌شناسی، ص ۳۵ و ۴۴.

سند هزینه عملجات کرناخانه در رمضان ۱۲۸۴ق

قاجاریه از آداب و تشریفات خاصی برخوردار
گردید و از جمله مناسبت‌های ویژه نقاره‌نوازی
اعیاد مذهبی به خصوص جشن ولادت امام
رضا علیه السلام بوده است. ادیب المعی می‌نویسد:

۹۴ ————— مشکوۃ ————— شماره ۸۰ پاییز ۱۳۸۲

«در شب یازدهم این ماه که میلاد حضرت امام رضا علیه السلام باز صحن را به قسمی دلکش چراغانی کرده زینت دادند. نقاره‌خانه آستانه را کوفتند و باب سرور مفتوح و قلب اعالی دین مقروح و مجروح شد...»^۱.

نام نقاره‌خانه در عهد قاجاریه کرناخانه بود و نقاره‌چیان عملجات شکوه نامیده می‌شدند که در اسناد عهد قاجاری از آنها یاد شده است.^۲ به نوشته پرفسور عبدالغنی میرزایف در مناسبتهای دیگر از جمله رویدادهای خاص مانند ظهور کرامات خاص نیز نقاره نواخته می‌شد^۳ و گاه در ایام خاص مدت اجرای این مراسم طولانی می‌گردید، چنان که علینقی حکیم الملک می‌نویسد:

«... در جشن ولادت امام رضا علیه السلام نقاره‌خانه حضرت تا هنگام صبح غلغله افکن طارم اعلی بود...»^۴.

یکی دیگر از نویسندگان دوره قاجاریه که به موضوع نقاره‌نوازی در آستان قدس رضوی اشاره کرده، حاج سیاح است.^۵

در این دوران علاوه بر مناسبتهای مرسوم برای نقاره‌نوازی، مانند نوبتهای دوگانه و جشن ولادت امام رضا و دیگر ائمه اطهار علیهم السلام، نقاره‌نوازی در مراسم سلام معمول می‌گردد که تا عهد پهلوی رایج بوده است. اگر چه در این دوران در جشن تحویل سال نو و نوروز نیز مراسم اجرا می‌گردید، اما تاریخ دقیق پیدایش این مناسبت مشخص نیست، ولیکن در این دوران، چنین

مناسبتهایی در تقویم مراسم و نوبت‌زنی نقاره‌خانه حضرت وجود داشته است و نقاره‌خانه به عنوان یکی از مؤسسات رسمی در اماکن متبرکه به شمار می‌آمده است، چنان که در همین دوران ساختمان سابق نقاره‌خانه در بالای ایوان شرقی (محل کنونی - و در قسمت غربی آن) برای اجرای مراسم احداث شده است. در اواخر عهد قاجاریه با ظهور وسایل جدید موسیقی در دربار، نقاره‌نوازی در شهرها از رونق افتاد و بجز پایتخت و چند شهر مهم به تدریج منسوخ شد که این موضوع در دوره پهلوی نیز ادامه داشت، اما نقاره‌نوازی در این دوران در آستان قدس رضوی همچنان با آداب خاص و در نوبتهای معین برگزار می‌گردید و اگر چه در دوره نیابت مرحوم محمد ولی خان اسدی نقاره‌نوازی در آستان قدس به دلایلی برای مدتی متروک شد، اما مجدداً از سال ۱۳۲۱ش این مراسم

- ۱- ادیب المعی، ظفرنامه عضدی، نسخه خطی، ص ۷۰.
- ۲- سندهای شماره ۳۰۴۷-۱۲۷۷ق مربوط به وصول وجه مخارج کرناخانه در ماه رمضان و سندش ۲۹۴۵۳-۱۲۶۲ق، همان.
- ۳- پرفسور عبدالغنی میرزایف، «تصویر مشهد و حرم مطهر امام رضا، سفرنامه واضح»، مجله دانشکده الهیات مشهد، ش ۱۲، ۱۳۵۳ش، ص ۴.
- ۴- علینقی حکیم الملک، روزنامه سفر خراسان، ص ۲۹۶.
- ۵- حاج سیاح، خاطرات حاج سیاح، به کوشش حمید سیاح، ص ۱۳۴.

برقرار گردید^۱ و همچون گذشته در زمانهای خاص و بجز ایام سوگواری و ماه محرم و صفر اجرا می‌شد. از آن زمان تاکنون نیز این سنت نیک که یادآور پرستش خدای و معرفت عظمت و شکوه بارگاه رضوی است، بر جای مانده و آوای نقاره، نغمه‌ای آشنا و شادای بخش است که شنونده را به یاد بارگاه حرم مطهر امام رضا علیه السلام می‌اندازد^۲.

سابقه اداری و تشکیلات نقاره‌خانه در آستان قدس رضوی

قدیم‌ترین خبر از تشکیلات اداری نقاره‌خانه در اماکن متبرکه رضوی، مربوط به عهد صفویه است که در پی تغییرات اساسی در امور تولیت و اداره آستانه با تعیین میر محمد صادق به عنوان مهتر نقاره‌خانه در ۱۰۸۵ق این مراسم از نظم خاص و جدید برخوردار گردید^۳ و با اختصاص موقوفات و برقراری مواجب برای نقاره‌چیان^۴، نقاره و نقاره‌نوازی به عنوان یک نهاد جدید در حریم رضوی رسمیت یافت و در دورانهای بعد از اهمیت بیشتر برخوردار شد و با تدوین طومار عیشاهی برای تعداد ۱۲ نفر نقاره‌چی و یک سرپرست جمعاً ۱۶ خروار گندم و یک تومان جهت تأمین هزینه‌های جاری همچون تهیه چرم گاو و برای طبل تخصیص یافت^۵.

در این دوران علاوه بر مواجب مقرر، در ماه رمضان هزینه سحری و افطار و در اعیاد فطر و قربان و غدیر، پول و وجه شیرینی و گوسفند

به رسم تحفه به نقاره‌چیان داده می‌شد^۶. از چگونگی گزینش و سابقه اداری و پرسنلی نقاره‌چیان تا دوره قاجاریه اطلاعی در دست نیست؛ اما از اسناد عهد قاجار چنین برمی‌آید که اولاد ذکور نقاره‌چیان در صورت داشتن شرایط و صلاحیت به صورت توارثی به جای پدر و پس از احراز شرایط لازم به کار گمارده می‌شدند، چنان که در مضمون سندی به تاریخ ۱۲۷۰ق (به نقل از مقاله مرکز مردم‌شناسی) چنین درج شده است:

«غرض از تحریر این کلمات آن است که قرار فی مابین عالیقدر آقا محمد علی ولد مرحوم آقا حسن دهباشی کرناخانه سرکار فیض آثار و آقا حسن قفل ساز ولد مرحوم آقا علی در خدمت کارگزاران سرکار فیض آثار مدالله ظلهم بر این

- ۱- احتشام کاویانیان، شمس الشموس، ص ۳۸۳.
- ۲- حسین خدیو جم - کریستن سن، کتاب شعر و موسیقی در ایران، ص ۲۱؛ غلامحسین بقیعی، مزار میرمراد، ص ۱۴۲؛ عزیزالله عطاردی، تاریخ آستان قدس، ج ۱، ص ۳۰۶-۳۰۵.
- ۳- سند ش ۲۸۵۱۹ - ۱۰۸۵ق. سند پرداخت مواجب به میر محمد صادق مهتر نقاره‌خانه در ماه رجب.
- ۴- سند ش ۲۷۷۲۳ - ۱۰۴۵ق. سند پرداخت مواجب به درویش حاجی طبال در ذوالقعدة.
- ۵- طومار عیشاهی، ص ۳۵ و ۴۴.
- ۶- سند ش ۶۳۰۴ - ۱۳۰۰ق. بابت هزینه سحر و افطار عملجات شکوه؛ سند ش ۲۹۹۵۸ پرداخت انعام عملة نقاره‌خانه در اعیاد ذیحجه ۱۳۲۰ق.

طور شد که آقا محمد علی در جای خدمت والد خود دهباشی کرناخانه سرکار بوده باشد. و... الخ ۱۲۷۰-۰۰ ق سجع مهر محمد علی^۱. تصویرش (۵).

در دوره قاجاریه پس از تدوین طومار عضد الملک و اقدامات میرزا موسی خان وهم‌زمان با انتظام در بخشهای مختلف آستانه به تشکیلات و چگونگی اجرای مراسم نقاره‌نوازی نیز توجه خاص به عمل آمد و ساختمان و محلّ خاصی برای این منظور اختصاص یافت^۲.

خدمات کشیکی برای عملۀ شکوه نیز که جزء خدام محسوب می‌شدند وظایف خاصی منظور گردید^۳ و تعداد نقاره‌چیان به نُه نفر تقلیل یافت. و از آن زمان تا اواخر عهد پهلوی به نوشته احتشام کاویانیان این مجموعه نُه نفری که از مستخدمان اداره تشریفات بوده‌اند به صورت افتخاری اشتغال داشته‌اند^۴. اکنون تعداد نقاره‌چیان چهارده نفر است که در هر نوبت ده تن از آنان (چهار طبال و شش کرنا‌نواز) به کار نقاره‌نوازی اشتغال دارند^۵ و در استخدام آستانه

۱ - مضمون حکم انتصاب خدمت به نقل از: شریعت‌زاده، «نقاره‌خانه آستان قدس رضوی»، نشریه هنر و مردم، ش ۱۶۶-۱۶۵، ۱۳۵۵ش، ص ۸۸ و تصویر ضمیمه به شماره ۵.

۲ - میرزا علی‌نقی حکیم الملک، روزنامه سفر خراسان، ص ۱۸۵. به نوشته زین العابدین میرزا در دفترچه نفوس ارض اقدس، نقاره‌چیان در پایین خیابان ساکن بودند.

۳ - سید حسین حسینی، نظامنامه خدمات کشیکی آستان قدس در ۱۳۰۷ش، دفتر اسناد سازمان کتابخانه‌ها و موزه‌ها و مرکز اسناد. آستان قدس رضوی، به کوشش دفتر اسناد. دفتر اول، ص ۱۳.

۴ - احتشام کاویانیان، شمس‌الشموس، ص ۳۸۳.

۵ - نقاره‌چیان عبارت‌اند از: ۱ - احمد اقوام شکوهی ۲ - امیر محمد اقوام شکوهی (فرزند احمد) ۳ - رضا اقوام شکوهی (فرزند احمد) ۴ - ابراهیم اقوام شکوهی (خواهرزاده احمد) که سرنواز هستند و ۵ - محمد هاشم غیوری نیک، طبال ۶ - منصور اکرامیان،

ابلاغ مالی آقای احمد اقوام شکوهی
نقاره‌چی آستانه در ۱۳۵۰ش

در سال ۱۳۰۷ش با تدوین نظامنامه

←

و با برخورداری از حقوق و مزایای خاص^۱ و تحت نظر اداره انتظامات که از ادارات تحت نظارت معاونت اماکن متبرکه آستان قدس رضوی می‌باشد به انجام وظیفه مشغول هستند^۲. اکنون سرپرستی نقاره‌چیان با احمد اقوام شکوهی است که به صورت توارثی این سمت را پس از پدر واجداد خود به ارث برده و فرزندان ذکور ایشان نیز از نقاره‌چیان شاغل می‌باشند و ایشان بیش از ۵۵ سال است که در آستان قدس رضوی، شغل نقاره‌نوازی و تهیه و آماده‌سازی طبلها و مدیریت نقاره‌خانه را بر عهده دارد، ضمن اینکه نام فامیلی ایشان نیز به دلیل اشتغال در نقاره‌خانه حضرتی و خویشاوندی نسبی با عملجات شکوه، اقوام شکوهی است^۳. گفتنی است نقاره‌چیان به

→ طبال و کرنا نواز ۷- محمد غفاریان وارسته، کرنا و طبل
۸- محمد جواد سدنی، کرنا ۹- سید حمید گارسچی
مشهدی، کرنا ۱۰- غلامرضا دایی نسری، کرنا ۱۱-
علی ثقفی نیک، کرنا ۱۲- عباسعلی متین مقدم، طبال
۱۳- حسین احمدی، طبال ۱۴- احمد کفشدار
طوسی، طبال.
۱- یک وعده غذا در روزهای عادی و دو وعده در اعیاد
و سحر و افطار در ماه رمضان و یک دست لباس در
هر سال از جمله امتیازات آنهاست.
۲- تشکیلات نقاره‌خانه قبلاً تحت نظر اداره رفاه بوده
است و اکنون به عنوان بخشی از اداره انتظامات
می‌باشد.
۳- مطالب نقل شده، تلخیصی از مصاحبه مورخ
۸۲/۹/۶ با آقای احمد اقوام شکوهی سرپرست
نقاره‌چیان است که با همکاری آقای فخاری رئیس
اداره انتظامات اماکن متبرکه انجام پذیرفت.

صورت تجربی و توسط نقاره‌چیان قدیمی و در محل آموزش دیده‌اند.

تعداد نقاره‌چیان در دوره صفوی سیزده و تا عصر پهلوی به همین تعداد بوده و در اواخر عهد پهلوی به نُه نفر تقلیل یافته و اینک در یک گروه ده نفری مرکب از شش کرنا نواز و چهار طبال به اجرای مراسم می‌پردازند.

ابزار و وسایل نقاره‌نوازی

ابزار و وسایل نقاره‌خانه شامل چهار نوع طبل و کرنا و لوازم متعلق به آن است. طبلها از کاسه‌های بزرگ و کوچک مسی و چدنی است که پوست دباغی شده بر روی آن کشیده شده و با دو چوب ساده به طول تقریبی بیست سانتیمتر نواخته می‌شوند و کرناها سازهای بادی به طول تقریبی ۱۰۰ تا ۱۲۰ سانتیمتر است که از جنس مس یا برنج ساخته شده و آب گرم داده شده‌اند. طبلها و کرناها در مشهد ساخته می‌شوند.^۱

در نقاره‌نوازی از چهار نوع طبل به نامهای طبل سرچاشنی، گاه برگاه (گورگه، گورگ)، تخم مرغی و ساده (میانه) استفاده می‌شود. طبل سرچاشنی طبلی کوچک و چدنی و دارای صدای زیر است که به عنوان طبل اصلی و توسط سرچاشنی در تمام مدت نقاره کوبی نواخته می‌شود و طبلهای دیگر که مسی هستند و در دو اندازه بزرگ و میانه تهیه شده‌اند و صدای بم دارند، هماهنگ با طبل سرچاشنی و به طور متناوب و یک در میان و هم‌نوا با کرنا و گاه تنها

تا خاتمه مراسم به عنوان کوس شادبانه همراهی می‌کنند و ذکر ندارند.^۲

کرناها با دمیدن به صدا در می‌آیند و دارای ذکر هستند. و به قولی آهنگ امروز کرناها همان آهنگ قرنهای قبل است که سینه به سینه نقل شده و باقی‌مانده است و هر شخصی بنا بر ذوق و اعتقادش تعابیری از آن داشته که درست‌ترین آنها به نقل از سرپرست نقاره‌چیان چنین است که در سه دست به ترتیب اجرا می‌شود:

سرنواز (سردهسته کرنا نواز) ابتدا کرنا را به طرف گنبد مطلا با حالت سلام می‌گیرد و با آهنگ (سلطان دنیا و عقبی، علی بن موسی الرضا) می‌نوازد و پس‌نواز که تعداد آنها پنج نفر می‌باشد با کرنا هماهنگ پاسخ می‌دهند: (امام رضا، دو مرتبه). مجدداً سرنواز با کرنا به طرف گنبد اشاره کرده می‌دمد: (امام رضا، ۳ مرتبه) و پس‌نواز جواب می‌دهند: (غریب رضا، دو مرتبه). در دست دوم، سرنواز می‌دمد: (مولی، مولی، مولی)، (علی بن موسی الرضا)، پس‌نواز پاسخ می‌دهند: (رضاجان، سه مرتبه) و سرنواز سر کرنا را به طرف گنبد مطلا می‌گیرد و ذکر می‌کند: (یا امام غریب یا امام رضا). پس‌نواز جواب می‌دهند: (رضا جان، ۳ مرتبه)

۱- به گفته آقای احمد اقوام شکوهی، طبلها توسط خود ایشان تهیه می‌شود و کرناها در کوچه عیدگاه ساخته می‌شود. (مصاحبه با نگارنده).

۲- مشاهدات نگارنده و خلاصه مصاحبه با نقاره‌چیان در مورخ ۸۲/۹/۳.

و در دست سوم سرنواز می‌دمد: (دوره دوران امام رضا است). در این موقع طبالها کوس شادبانه می‌نوازند و مجدداً سرنواز ذکر می‌کند: (دوره دوران امام رضا است)، (دادرسی بیچارگان). پس نوازان جواب می‌دهند: (ای دادرسی در ماندگان) و موقعی که پس نوازان می‌خواهند کرناهای خود را کنار بگذارند سرنواز می‌گوید: (فریادرس) و طبالها با شدت بیشتر بر طبالها می‌کوبند^۱.

در هنگام اجرای مراسم چهار طبال در سمت راست نقاره‌خانه (شمال) رو به گنبد مطلای امام و بر روی صندلیهای کوچک نشسته، شش کرنا نواز به ترتیب در کنار سرنواز در سمت چپ نقاره‌خانه (جنوب) می‌ایستند و هماهنگ نقاره‌نوازی می‌کنند.

در گذشته انجام وظیفه نقاره‌چیان در روزهای عادی، خدمت معمولی و در مواقع خاص و مناسبتها، به ویژه جشن اعیاد (نقاره‌خانه عید) نامیده می‌شد^۲.

مواقع نقاره‌نوازی

اکنون همه روزه بجز ایام سوگواری و ماههای محرم و صفر، دو نوبت پیش از طلوع و غروب آفتاب به مدت بیست دقیقه نقاره نواخته می‌شود و در جشن اعیاد علاوه بر نوبتهای معمول دو یا سه نوبت به ترتیب یک ساعت بعد از غروب و یک ساعت بعد از طلوع آفتاب نقاره‌نوازی می‌شود و در ماه رمضان یک

نوبت در دو ساعت مانده به سحر و بعد از اتمام مناجات مؤذنان به مدت نیم ساعت نقاره سحر و یک ربع قبل از غروب آفتاب نقاره افطار نواخته می‌شود و در جشن نوروز و زمان تحویل ساعت نیز نقاره‌خانه مراسم اجرا می‌کند.

تاریخچه ساختمان نقاره‌خانه

ساختمان نقاره‌خانه معمولاً در مکانی مرتفع در بالای دروازه شهر یا سردر ورودی کاخ شاهان و یا مکان مرتفع در نزدیکی ارگ و یا قراولخانه احداث می‌گردید تا صدای نقاره در قسمتهای مختلف شهر شنیده شود و از نظر ظاهری شبیه برج و یا آشیانه به شکل مستطیل و یا مربع و مسقف بودند و به وسیله پلکان با زمین مرتبط می‌شدند. بنای نقاره‌خانه آستان قدس رضوی نیز با همان ضرورت و در مکان کنونی که مرتفع‌ترین نقطه در مرکز شهر مشهد قدیم بوده است احداث شده تا صدای نقاره در حرم و شهر شنیده شود. از پیشینه ساختمان نقاره‌خانه آستانه پیش از دوره قاجاریه آگاهی چندانی در دست نیست و در خبر مؤلف مهمان‌نامه بخارا نیز از وضعیت ساختمان توصیفی به عمل نیامده و فقط به وجود محلی خاص در فوق بارگاه رضوی اشاره شده است که ممکن است منظور سایبان یا

۱ - مشاهدات نگارنده و مصاحبه با نقاره‌چیان.

۲ - سید علی اصغر ترشیزی، نقاره‌خانه آستان قدس رضوی، ص ۸۵.

نقاره‌خانه قدیمی قبل از سال ۱۳۳۶ش

از نقاره‌خانه کنونی و از چوب و حلب ساخته شده بود بر روی لبه کم عرض بام تاج ایوان غربی (سردر داخلی ایوان) صحن عتیق قرار داشت و دارای بیست پایه چوبی بود که سقف شیروانی آن بر فراز نقاره‌خانه واقع بود و در واقع حکم سایبانی مکعب مستطیل و مسقف را داشت که لبه شرقی آن بر روی تیر چوبی پهن و به وسیله ستونهای چوبی بر روی طاق توپزه مستحکم شده بود و نقاره‌چیان از فضای موجود در زیر و از طریق نردبان چوبی به محل نقاره‌خانه آمد و شد

مکانی برای تجمع نقاره‌نوازان یا آشیانه‌ای بوده که بعدها به محل کنونی انتقال یافته است، ولی به طور مسلم این مکان به دلیل عدم ایجاد صحن عتیق، در سمت غرب یا شرق گنبد و بر فراز چند بنای موجود در اطراف حرم قرار داشته که محل دقیق آن مشخص نیست.

نقاره‌خانه سابق تقریباً در همین محل کنونی قرار داشته و ساختمان آن در دوره قاجاریه آغاز شده و توسط حاجی قوام الملک به اتمام رسیده است، چنان که اعتماد السلطنه می‌نویسد:

«... سمت خیابان پایین بالای در پایین خیابان نقاره‌خانه حضرت است که مرحوم حاجی قوام الملک تمام نموده است»^۱.
این بنا که در مقیاس کوچک‌تر و کم ارتفاع‌تر

۱ - اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، ج ۲ و ۳، ص ۱۵۴۳.

می‌کردند. (تصویر ش ۹)

این بنای قدیمی که به دلیل عدم استحکام و کاربرد مصالح ساده، با گذشت زمان پوسیده و فرسوده شده و به رغم آنکه با بادبندهای چوبی در اطراف مهار شده بود در شرف انهدام بود^۱، در سال ۱۳۳۸ ش برای بازسازی و احداث نقاره‌خانه جدید تخریب شده و عملیات ساختمانی آن در زمان محمد مهران، نیابت تولیت وقت و تحت نظارت مهندس قهرمانی و معماری حاج احمد بیوکی آغاز شد و در سال ۱۳۴۶ ش عملیات ساختمانی آن خاتمه یافته، آماده بهره‌برداری گردید^۲.

برای احداث نقاره‌خانه چون سقف ایوان شکست برداشته بود ابتدا سردر داخلی و خارجی به وسیله بتون مسلح به یکدیگر پیوند یافته و با ستونهای بتونی و سقف سیمانی به هم متصل شدند و سپس به محاذات ستونها پایه‌های نقاره‌خانه گذاشته شد و پیکره یکپارچه و بتونی نقاره‌خانه بر روی آن قرار گرفت^۳. در زمانی که نقاره‌خانه جدید در حال احداث بود به مدت چند ماه ابتدا در کنار برج ساعت بر فراز ایوان غربی و پس از آن به مدت چهار سال بر روی سکوی چوبی موقت و بر فراز ایوان عباسی، نقاره‌نوازی می‌شد تا اینکه ساختمان جدید احداث گردید^۴. این بنا از سه طبقه تشکیل شده است که در طبقه اول انبار و سایر نقاره‌خانه و در طبقه دوم اتاقک مخصوص نقاره‌چیان قرار دارد که با دو پنجره کوچک آهنی به طرف مغرب

مزین است و در طبقه فوقانی آشیانه نقاره‌خانه واقع شده که حدوداً ۳/۲۰ متر ارتفاع دارد و به صورت هشت ضلعی منتظم کشیده در طول است. ارتفاع نقاره‌خانه ۹/۵۰ متر و قاعده آن ۳۰ × ۶/۱۸ متر می‌باشد و سقف آشیانه با ۱۸ پایه آهنی بر روی طبقه دوم اتصال یافته و نرده‌ای آهنی با طرحهای هندسی در اطراف آن کشیده شده و در نمای خارجی بر لبه سقف آشیانه سه قطار مقرنس از کاشی معرق و بر بالای آن در لبه بام آشیانه کنگره‌ای معرق به رنگ فیروزه‌ای در دورتادور خودنمایی می‌کند. نمای بیرونی دو طبقه تحتانی نقاره‌خانه نیز به وسیله طاق‌نماهای زیبا و با خوانچه‌بندی به وسیله کاشی معرق در رنگهای جالب مزین شده است که ساختمان مقرنسا و سایر امور ساختمانی بر عهده حاج صادق رفتی و طرح کاشیهای معرق به قلم محمد حسن رضوان کتیبه‌نویس آستان قدس بوده است. ساختمان نقاره‌خانه از زمان تأسیس

۱- بیژن سعادت، مجموعه مطالعاتی ابنیه آستان قدس

رضوی، (بارگاه رضا)، ص ۴۲.

۲- محمد حسن رضوان، «نقاره‌خانه جدید»، نشریه

نامه آستان قدس، ش ۱۵، ۱۳۴۲ ش، ص ۶۸-۶۳.

۳- محمد حسین خجسته مبشری، تاریخ مشهد، ص

۲۱۹-۲۱۸.

۴- گفته‌های آقای احمد اقوام شکوهی، سرپرست

نقاره‌چیان که در آن زمان در گروه نقاره‌چیان حضور

داشته است.

تاکنون چندین بار مرمت‌های جزئی داشته است^۱. توضیح اینکه نقاره‌خانه در ایران و در آستان قدس از سابقه‌ای چندصد ساله برخوردار است و اگر چه اصطلاحات مربوط به این تشکیلات و بنا، مانند کرناخانه، شادیانه، عملجات شکوه، مهتر و دهباشی نقاره‌خانه، نوبت، و نام طبلها و دیگر واژه‌ها به فراموشی سپرده شده است، اما وجود این رسم قدیمی نام و یاد ادبیات و واژگان این آیین را زنده نگه داشته است.

منابع و مأخذ

- ۱- الک رابرتسون، دنیس و استیونس، تاریخ جامع موسیقی، ترجمه بهزاد باشی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹ش.
- ۲- آرتور کریستن سن، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۰ش، ج ۱.
- ۳- ابوالحسن هلالی، رسوم دارالخلافة.
- ۴- امام، سید محمد کاظم، مشهد طوس، انتشارات کتابخانه ملک، ۱۳۴۸ش.
- ۵- اسکندریبگ ترکمان، عالم آرای عباسی، تصحیح شاهرودی، افست چاپ سنگی، تهران، انتشارات طلوع و سیروس، ۱۳۶۴ش.
- ۶- اوژن اوبن، ایران امروز، ترجمه علی اصغر سیدی، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۶۲ش.
- ۷- اعتماد السلطنه، روزنامه خاطرات، مقدمه و فهارس از ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶ش.
- ۸- ادیب المعی، ظفرنامه عضدی، نسخه خطی، کتابخانه ملک.

- ۹- احتشام کاویانیان، شمس الشموس، مشهد، ۱۳۵۴.
- ۱۰- اعتماد السلطنه، مرآت البلدان، تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی - میرهاشم محدث، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ش، ج ۲ و ۳.
- ۱۱- آصف، محمد هاشم (رستم الحکماء)، رستم التواریخ، به اهتمام عزیزالله عزیززاده، تهران، انتشارات فردوس، ۱۳۸۱ش.
- ۱۲- بهبهانی، آقا احمد بن محمد علی، مرآت الاحوال جهان‌نما، تصحیح علی دوانی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰ش.
- ۱۳- پولاک، یاکوب ادوارد، سفرنامه (ایران و ایرانیان)، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۱ش.
- ۱۴- پاپلی یزدی، محمد حسین، فرهنگ آبادیهای ایران، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۷ش.
- ۱۵- بقعی، غلامحسین، مزار میرمراد، تهران، انتشارات گوتمبرگ، ۱۳۷۳ش.
- ۱۶- بخشی، محمد رضا، «نقاره و نقاره‌نوازی»، ماهنامه زائر، ویژه‌نامه قدس، بهمن ۱۳۷۱ش.
- ۱۷- آدام متز، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ترجمه علی ذکاوتی قراگزلو، تهران، امیرکبیر.
- ۱۸- جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهر کلام، چاپ ششم: تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۹ش.
- ۱۹- حافظ ابرو، زیده التواریخ، مقدمه و تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۱.
- ۲۰- جکسن، ویلیامز و ابراهیم، سفرنامه، ترجمه منوچهر

۱- رضوان، «نقاره‌خانه جدید»، ص ۶۸-۶۳.

- امیری - فریدون بدره‌ای، چاپ دوم: تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۷۵ش.
- ۲۱- پرفسور عبدالغنی میرزایف، «تصویر مشهد و حرم مطهر امام رضا، سفرنامه واضح»، مجله دانشکده الهیات مشهد، ش ۱۲، ۱۳۵۳ش.
- ۲۲- حاج سیاح، خاطرات حاج سیاح، به کوشش حمید سیاح، تصحیح سیف‌الله گلکار، انتشارات ابن سینا، ۱۳۶۴ش.
- ۲۳- خدیو جم، حسین، کریستن سن، کتاب شعر و موسیقی در ایران، تهران، انتشارات هیرمند.
- ۲۴- حسینی، سید حسین، نظامنامه خدمات کشیکی آستان قدس، مشهد، دفتر اسناد، ۱۳۸۱ش.
- ۲۵- حکیم الملک، میرزا علینقی، روزنامه سفر خراسان.
- ۲۶- خجسته مبشری، محمد حسین، تاریخ مشهد، مشهد، چاپخانه خراسان، ۱۳۹۴ق / ۱۳۵۳ش.
- ۲۷- رضوان، محمد حسن، «نقاره‌خانه جدید»، نشریه نامه آستان قدس، ش ۱۵، ۱۳۴۲ش.
- ۲۸- زنگنه، ابراهیم، رجال و مشاهیر شرق خراسان، مشهد، انتشارات خاطره، ۱۳۷۰ش.
- ۲۹- زین العابدین محمود واصفی، بدایع الوقایع، تصحیح الکساندر بلدروف، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰ش.
- ۳۰- سعادت، بیژن، مجموعه مطالعات ابنیه آستان قدس رضوی، (بارگاه رضا).
- ۳۱- سنایی غزنوی، دیوان شعر.
- ۳۲- سیف فرغانی، دیوان شعر.
- ۳۳- سهام الدوله بجنوردی، سفرنامه، به کوشش قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴ش.
- ۳۴- ساموئل گرین - سرینجامین، ایران و ایرانیان، به اهتمام رحیم‌زاده ملک، تهران، نشر گلبانگ، ۱۳۶۳ش.
- ۳۵- خنجی، فضل‌الله، مهمان‌نامه بخارا، به اهتمام دکتر منوچهر ستوده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۲۵۳۵.
- ۳۶- شریعت‌زاده، سید علی اصغر، «نقاره‌خانه آستان قدس رضوی»، مجله هنر و مردم، ش ۱۶۵ و ۱۶۶، ۱۳۵۵ش.
- ۳۷- شاردن، سفرنامه، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، انتشارات توس، ۱۳۷۴ش.
- ۳۸- طومار علیشاهی، بازنویسی مرکز خراسان‌شناسی، مشهد، ۱۳۷۹ش.
- ۳۹- کرزن، جرج، قضیه ایران، ترجمه وحید مازندرانی، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲ش.
- ۴۰- فرهنگ فارسی معین، محمد معین، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳ش.
- ۴۱- فردوسی، ابوالقاسم، شاهنامه، به کوشش سید محمد دبیر سیاقی، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۷۰ش.
- ۴۲- قصابیان، محمد رضا، تاریخ مشهد، مشهد، انتشارات انصار، ۱۳۷۷ش.
- ۴۳- دهخدا، علی اکبر، لغتنامه.
- ۴۴- عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس، تهران، انتشارات عطارد.
- ۴۵- محمدین هندوشاه نجوانی، دستور الکاتب فی تعیین المراتب، به سعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی عزیزاده، فرهنگستان علوم شوروی، اداره انتشارات دانش مسکو، ۱۹۶۴م.
- ۴۶- مجتبی، حسین، جغرافیای تاریخی گناباد، مشهد، نشر مرندید، ۱۳۷۴ش.
- ۴۷- مؤتمن، علی، تاریخ آستان قدس، بی‌جا - بی‌تا.
- ۴۸- محمدبن عمر واقدی، مغازی، ترجمه محمود

- مهدوی دامغانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹ش.
- ۴۹- مولوی، مثنوی معنوی.
- ۵۰- مروی وزیر مرد، محمد کاظم، عالم آرای نادری، تصحیح دکتر محمد امین ریاحی، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۶۴ش.
- ۵۱- استرآبادی، میرزا مهدی، جهانگشای نادری، به کوشش سید عبدالله انوری، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۶۱ش.
- ۵۲- مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من.
- ۵۳- مظفری، حسن، معارف رضویه، سربی مشهد، چاپخانه طوس، ۱۳۴۵ش.
- ۵۴- مستوفی، محمد حسن، زبدة التواریخ، نسخه خطی.
- ۵۵- ناظم الاطباء، فرهنگ آندراج.
- ۵۶- دیوان نظامی.
- ۵۷- دیوان جامی، ویراسته هاشم رضی، چاپخانه پیروز، انتشارات سکه.
- ۵۸- مادام ژان دیولافوا، ایران، کلد و شوش، ترجمه علی محمد فره‌وشی، به کوشش دکتر بهرام فره‌وشی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹ش.
- ۵۹- هنریش پروگش، سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه کردیچه، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۷ش.
- ۶۰- نجمی، ناصر، ایران قدیم و تهران قدیم، تهران، انتشارات جانزاده، ۱۳۶۶ش.
- ۶۱- یادداشت‌هایی از زندگی خصوصی ناصرالدین شاه.
- ۶۲- اسناد شماره‌های ۲۷۷۲۳ و ۲۸۲۵۰ و ۲۸۵۱۹ و ۳۰۴۷ و...، مرکز اسناد سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- ۶۳- مصاحبه، مشاهده و مطالعات میدانی نگارنده.

①

صاحب النعمة یجب أن یوسع علی عیاله

الامام الرضا علیه السلام، تحف العقول، ص ۵۱۹

توانگر باید نسبت به خانواده خود گشاده‌دست باشد